

Izvorni znanstveni rad
UDK 316.644(497.5):329

Politička tolerancija nepopularnih grupa u Hrvatskoj

VLADIMIR VUJČIĆ*

Sažetak

Tolerancija je jedna od ključnih socijalnih i političkih vrijednosti u teoriji liberalnih vrlina. Postoje dva osnovna načina ispitivanja političke tolerancije. Jedan se svodi na ispitivanje tolerancije prema općenito nepopularnim grupama u društvu (primjer S. Stouffer, 1955.), a drugi prema osobno neprihvaćenim (najmanje cijenjenim) grupama (J. Sullivan, 1979.). Mi smo ovdje ispitivali toleranciju prema općenito nepopularnim grupama - prema fašistima, komunistima i "jugoslavenima". Istraživanje je pokazalo da kod mladih (srednjoškolaca i studenata) u nas postoji dosta visoka tolerancija prema komunistima i fašistima, kao općenito nepopularnim grupama, jer stupanj tolerancije prelazi tzv. demokratsku većinu (50% i više), dok je stupanj tolerancije prema jugoslavenima nešto niži i nalazi se nekoliko postotaka ispod navedene demokratske većine. Napominjemo da je tolerancija prema tim grupama bila znatno niža kada su ove grupe ispitanici sami odabrali kao osobno neprihvaćene (tj. najmanje cijenjene) grupe. Obrazovanje i spol su pokazali značajnu ulogu u toleranciji komunistima i fašistima. Ono što je obrazovanje značilo za toleranciju komunistima, to je spol za toleranciju fašistima.

Danas je dominantan trend razvoja teorije liberalnih vrlina, jer se pokazalo da liberalna teorija društva ne može riješiti temeljna pitanja čovjekove egzistencije bez odgovarajuće koncepcije liberalne vrline. W. A. Galston spada među poznatije predstavnike takve teorije. Ovdje nije mjesto za širu elaboraciju teorije liberalne vrline, već samo ističemo činjenicu da se gotovo svi liberali slažu u tome da je tolerancija općenito, pa tako i politička tolerancija, vrline koja obvezatno ulazi u skupinu liberalnih vrlina. Galston, naime, pokazuje da su individualizam i raznolikost dvije osnovne karakteristike liberalnog društva, a sama raznolikost kao temeljna karakteristika liberalnog društva neodrživa je bez tolerancije. Održavanje socijalne raznolikosti, ističe on, "zahtijeva vrlinu tolerancije".¹ Upravo je, među ostalima, i to bio razlog za istraživanje političke tolerancije općenito nepopularnih grupa u Hrvatskoj. Postoje, naime, opravdani razlozi za ispitivanje

¹ W.A. Galston, "Liberal virtues", *American Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, 1988., str. 1282.

* *Vladimir Vujčić*, redovni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetima Pedagogija, Andragogija i Metodika političkog obrazovanja.

tolerancije nepopularnih grupa, iako su rezultati istraživanja tolerancije prema osobno neprihvaćenim grupama relevantniji. O tome će, međutim, kasnije biti više govora. S ovih kratkih naznaka o odnosu liberalizma i tolerancije krećemo odmah na analizu rezultata istraživanja političke tolerancije nepopularnih grupa u društvu.

Neka istraživanja političke tolerancije koja su ostvarena dvadesetak godina nakon Stoufferovih (1955.) pionirskih pokušaja u SAD-u, koristeći se njegovom metodologijom, pokazala su da je kod američkih građana došlo do porasta političke tolerancije - u prosjeku za 25-30 posto prema komunistima i ateistima, kao općenito nepopularnim grupama u društvu. Tako su se, navodno, potvrdila Stoufferova predviđanja da će u SAD postupno rasti politička tolerancija zahvaljujući porastu obrazovanja američkih građana.² I upravo su kasnija istraživanja, među kojima treba navesti ona C. A. Nunn i suradnika (1977.), potvrdila ta predviđanja.³

Međutim, neki su znanstvenici posumnjali u ispravnost takvih nalaza, tvrdeći da se sedamdesetih u odnosu na pedesete promijenio samo stav (postao je pozitivniji) prema općenito nepopularnim grupama u društvu (komunistima, socijalistima i ateistima), a da se nije bitnije promijenila razina političke tolerancije prema njima. Tvrđili su, naime, da je politički kontekst sedamdesetih u SAD-u bio drugačiji od onog pedesetih i da je to značajno utjecalo na promjenu stava prema ovim grupama, ali ne i na razinu tolerancije tih grupa. Tome su napose pridonijela istraživanja J. Sullivana sa suradnicima.⁴ Oni su zaključili da je do "porasta tolerancije" prema ovim grupama došlo samo zbog smanjivanja negativnog stava prema njima, odnosno zbog toga što su ove grupe kasnije opažane kao manje prijeteće za američko društvo i slobodu. Stekli su se pak uvjeti za drugačiju percepciju ovih grupa. Ali je iz same promjene stava prema nekim grupama teško, ako ne i gotovo nemoguće, zaključivati o razini tolerancije prema njima. Negativan stav prema nekoj društvenoj grupi nije istodobno i pokazatelj tolerancije prema njoj. Stoga su se razvile nove metodologije istraživanja ove pojave.

Ovdje želimo najprije vidjeti razinu i strukturiranost političke tolerancije kod mladih (učenika i studenata) u nas prema općenito, bar prema hipotezi, nepopularnim grupama u društvu. Ispitali smo stavove tolerancije prema trima općenito nepopularnih grupama - prema fašistima, komunistima i "jugoslavenima".* Ovo nam ispitivanje može pomoći i oko razjašnjavanja problema relacije stavova prema grupama i same tolerancije tih grupa.

² Vidjeti o tome opširnije u radu V. Vujčić, "Političke slobode i politička tolerancija", *Politička misao*, Zagreb, Vol. 30, No. 3, 1993., str. 45.

³ C. A. Nunn i suradnici, *Tolerance for Nonconformity*, San Francisco, Jossey-Bass, 1978.

⁴ J. L. Sullivan i suradnici, "An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases 1950s-1970s", *The American Political Science Review*, Vol. 73, No. 2, 1979., str. 789.

* U ovom istraživanju pod "jugoslavenima" se ne podrazumijeva etnička ili državljanska skupina, nego pojedinci koji zagovaraju Jugoslaviju kao političku orijentaciju.

Istraživanje je provedeno početkom 1993. godine na uzorku od 746 učenika srednjih škola i studenata raznih tipova fakulteta. Ispitivanje tolerancije uglavnom je odgovaralo Stoufferovim mjerama te pojave.

Ispitanicima smo definirali političku situaciju u kojoj vlast poduzima neke mjere protiv određenih grupa u društvu i zatim smo ih pitali da li bi bili suglasni s više predloženih mjera: da se zakonom zabrane političke stranke navedenih grupa (fašista, komunista i "jugoslavena"), da se članovima tih grupa zabrani pravo na zaposlenje u javnim službama itd.). Ukupno je bilo šest takvih mjera tolerancije. Ispitanici su mogli odgovoriti da se slažu ili ne slažu s takvim mjerama.

Analiza rezultata istraživanja

Dobivene podatke analizirali smo deskriptivno i strukturalno, tj. tako da smo posebno prikazali stavove ispitanika prema svakoj nepopularnoj grupi i podatke o tome kako se stavovi na svakoj pojedinoj mjeri tolerancije tih grupa međusobno slažu, odnosno kako se oni strukturiraju na raznim mjerama tolerancije. Strukturiranje stavova ispitanika na mjerama tolerancije prikazali smo na bazi faktorske analize glavnih komponenti tih stavova.

Tabela 1.

Stavovi tolerancije prema fašistima

Mjere tolerancije	% tolerantnih	Faktor. koef.
1. zakonska zabrana političke stranke za fašiste	46	.71
2. zabrana prava na zaposlenje u javnim službama	65	.70
3. pravo policije na prisluškivanje njihovih telefona	65	.61
4. zabrana svih javnih aktivnosti	55	.81
5. zabrana pokazivanja njihovih simbola	50	.76
6. zabrana tiskanja njihovih knjiga	61	.80

Napomena: Navedeni su postoci za ispitanike koji se nisu slagali s navedenim stavkama (mjerama tolerancije).

Podaci u tabeli 1. pokazuju da postoji demokratska većina za sve ispitane stavove tolerancije, osim za prvu mjeru (zakonska zabrana fašističke stranke), jer bi na ovoj mjeri samo 46 posto ispitanika odustalo od zakonske zabrane. Prema tome, 54% ispitanika složilo bi se s akcijom vlasti da zakonski zabrani postojanje stranke fašista. Na svim ostalim mjerama ispitanici su zauzimali znatno tolerantnije (permisivnije) stavove. Veličina faktorskih koeficijenata u posljednjoj

koloni upozorava da postoji dosta dobro strukturirani stav tolerancije prema fašistima, tj. da postoji prilično visok stupanj slaganja (podudaranja u stavu) kod ispitanika na svim mjerama tolerancije. Naime, najvjerojatnije je da ispitanici koji smatraju da ne bi trebalo zabraniti sve javne aktivnosti fašistima smatraju, također, da ne bi trebalo zabraniti ni tiskanje njihovih knjiga itd. Izvjesno odstupanje postoji oko tolerancije "prisluškivanja telefona". Iako 65 posto ispitanika smatra da ne bi trebalo prisluškivati telefone članova fašističke stranke ipak to nije stav koji se dobro slaže s ostalim stavovima ili mjerama tolerancije. Ovaj je faktor objasnio oko 56% zajedničke varijance i pokazuje da postoji prilično visok stupanj slaganja kod ispitanika u stavovima na svih šest mjera tolerancije fašista. Riječ je, naime, o prilično homogenom stavu tolerancije fašista. U prosjeku na svih šest mjera tolerancije bilo je čak 57 posto tolerantnih ispitanika prema fašistima, kao općenito nepopularnoj grupi u društvu.

Prije, u analizi tolerancije osobno neprihvaćene (tj. najmanje cijenjene) grupe, pokazalo se da su oni koji su izabrali baš fašiste kao najmanje cijenjenu grupu bili u prosjeku znatno tolerantniji (oko 37%) nego sada kada se mjerio stav tolerancije prema fašistima kao općenito nepopularnoj grupi (57%). Stav tolerancije prema općenito nepopularnoj grupi znatno je rasprostranjeniji među ispitanicima, nego stav tolerancije prema fašistima kao najmanje cijenjenoj (tj. osobno neprihvaćenoj) grupi.⁵ Prema tome, kada se kontrolira objekt (meta) tolerancije pokazuje se da razina tolerancije značajno opada. Negativan stav prema određenoj grupi, dakle, znatno je reducirao razinu tolerancije prema njoj, iako se ne može staviti znak jednakosti između stava i tolerancije.

Tabela 2.

Stavovi tolerancije prema komunistima

Mjere tolerancije	% tolerantnih	Faktor. koef.
1. zakonska zabrana političke stranke za komuniste	60	.78
2. zabrana prava na zaposlenje u javnim službama	71	.74
3. pravo policije na prisluškivanje njihova telefona	71	.67
4. zabrana svih javnih aktivnosti	64	.83
5. zabrana pokazivanja njihovih simbola	52	.77
6. zabrana tiskanja njihovih knjiga	62	.80

Napomena: navedeni su postoci za odgovore neslaganja s navedenim pitanjima.

⁵ Ove postotke treba u postupku komparacije uzimati s izvjesnim oprezom, jer sadržaji mjerene tolerancije i skale za njihovu procjenu nisu bile identične. Tako smo toleranciju prema najmanje cijenjenoj grupi mjerili na petočlanoj skali, a prema općenito nepopularnoj grupi na dvočlanoj skali sudova (procjene). To bi moglo imati utjecaja na distribuciju stavova ispitanika, ali ipak mislim da su podaci takvi da se komparacije mogu povući.

Podaci u tabeli 2. pokazuju da je u prosjeku više tolerantnih ispitanika prema komunistima nego ih je bilo prema fašistima, jer ih je ovdje u prosjeku preko 63 posto iskazalo tolerantan stav. To je, reklo bi se, dosta visok postotak tolerantnih. Međutim, kada smo kontrolirali izbor najmanje cijenjene grupe, pokazalo se da su oni koji su izabrali komuniste kao najmanje cijenjenu grupu bili znatno manje tolerantni (u prosjeku 42 posto). Prema tome, i ovaj puta se pokazuje da kontrola grupe kao mete tolerancije utječe na smanjivanje njene razine kod ispitanika. Faktorska analiza je pokazala da se radi o dobro strukturiranom indeksu stava tolerancije prema komunistima. Ovaj faktorski definirani stav objasnio je preko 59 posto zajedničke varijance u stavu tolerancije komunistima kao općenito nepopularne grupe u društvu.

Tabela 3.
Stavovi tolerancije prema "jugoslavenima"

Mjere tolerancije	% tolerantnih	Faktor. koef.
1. zakonska zabrana političke stranke za jugoslavene	37	.78
2. zabrana prava na zaposlenje u javnim službama	55	.73
3. pravo policije na prisluškivanje njihovih telefona	57	.64
4. zabrana svih javnih aktivnosti	47	.82
5. zabrana pokazivanja njihovih simbola	39	.77
6. zabrana tiskanja njihovih knjiga	50	.80

Napomena: navedeni su postoci onih koji se ne slažu s navedenim pitanjima (stavkama).

Stavovi tolerancije prema "jugoslavenima" kao općenito nepopularnoj grupi u Hrvatskoj znatno su niži nego prema prve dvije grupe. Tek nešto više od 47 posto ispitanika je u prosjeku tolerantno prema "jugoslavenima". To nije grupa prema kojoj se doseže tzv. demokratska većina tolerantnih ispitanika, kao u slučaju prve dvije grupe. Međutim, ako se uzmu u obzir političke i ratne okolnosti u kojima živimo (velikosrpska agresija na Hrvatsku, a poznato je da su se upravo Srbi najviše deklarirali kao jugoslaveni), onda je to dosta visok stupanj tolerancije među mladima (srednjoškolicima i studentima). Kada je, pak, kontrolirana grupa kao meta tolerancije, tj. kada su mjereni stavovi tolerancije kod onih koji su "jugoslavene" izabrali kao najmanje cijenjenu grupu, onda se pokazalo da ih je u prosjeku bilo samo 25 posto tolerantnih. Prema tome, očito je da grupa kao meta tolerancije utječe na razinu tolerancije kod ispitanika, a napose ako se kontrolira stav ispitanika prema određenoj grupi. Isključivo negativan stav prema određenoj grupi znatno smanjuje razinu tolerancije kod

ispitanika određene populacije. Faktorski koeficijenti u ovoj tabeli pokazuju da je stav tolerancije prema jugoslavenima dosta dobro strukturiran - riječ je o prilično homogenom stavu tolerancije na svim prezentiranim mjerama. Faktor je objasnio preko 58 posto zajedničke varijance za šest mjera tolerancije.

Iz dosadašnje analize mogu se izvesti bar dva osnovna zaključka: 1. stavovi tolerancije prema općenito nepopularnim grupama kod naših ispitanika (učenika i studenata) su prilično visoki - oni dosežu i prelaze potrebnu demokratsku većinu, osim za "jugoslavene". Prema "jugoslavenima" nema potrebne demokratske većine (preko 50 posto); 2. kada se usporede podaci tolerancije prema najmanje cijenjenim (prihvaćenim) grupama s podacima tolerancije prema općenito nepopularnim grupama onda se pokazuje da je izbor grupe i stav prema njoj izuzetno bitan izvor razine tolerancije odnosno netolerancije kod ispitanika. Tolerancija prema fašistima, komunistima i "jugoslavenima" kao najmanje cijenjenim grupama u prosjeku je za oko 20 posto niža kod ispitanika, nego tolerancija prema istim grupama kad se one tretiraju kao općenito nepopularne u društvu.

Čini nam se, a to je veoma važno naglasiti, da je i ove mjere o političkoj toleranciji grupa koje su općenito nepopularne ipak potrebno respektirati teorijski i praktično. Smatram, naime, da je J. Sullivan u pravu kada je kritizirao Stoufferova istraživanja političke tolerancije u SAD-a, ali da jednako tako nije u pravu ako svoju kritiku u cjelini drži opravdanom. Nije u pravu kad misli da je tolerancija mjerljiva jedino prema osobno izabranim najmanje cijenjenim grupama (osobno neprihvaćenim grupama). Smatramo da i tolerancija općenito nepopularnih grupa u društvu ima teorijsko i praktično značenje. Ako, primjerice, analiza pokaže da je tolerancija "jugoslavena" kao općenito nepopularne grupe u društvu (ili kao jedne grupe) prisutna u prosjeku kod 47 posto ispitanika određene populacije (učenika i studenata), da se to približava demokratskoj većini, onda to nije nebitno. Tada nije važno koji su to ispitanici koji imaju isključivo negativan stav prema "jugoslavenima", tj. koji su to koji "jugoslavene" drže najmanje prihvatljivom grupom, te kolika je njihova tolerancija, odnosno koliko ih tolerira "jugoslavene" u toj situaciji, već je važno koliki dio populacije (određene ili u cjelini) tolerira "jugoslavene" općenito. U demokratskom političkom procesu ne sudjeluju samo oni koji mrze jugoslavene kao takve ili koji "jugoslavene" smatraju najmanje prihvatljivom grupom, nego u njemu sudjeluju svi građani, a to je veoma bitno. Stoga je važno znati kako se cjelina odnosi sa stajališta tolerancije prema određenim grupama u društvu za koje se općenito pretpostavlja da bi mogle predstavljati izvor društvenih sukoba.

Tolerancija osobno neprihvaćene grupe je "teži" test tolerancije nego tolerancija općenito nepopularne grupe, ali su obje mjere tolerancije značajne. Stoga bi se morale unijeti određene korekcije u teorijske sporove oko istraživanja političke tolerancije o kojima je ovdje bilo riječi. To bi bio određeni prilog daljnjem razvoju teorije političke tolerancije.

Obrazovanje, spol i politička tolerancija općenito nepopularnih grupa

Prvo ćemo prikazati razlike prema obrazovanju, a zatim prema spolu ispitanika. Razlike ćemo prikazati na dva načina - deskriptivno (analizom postotaka za svaku mjeru tolerancije) i sintetički na bazi analize varijance indeksa (faktorskim putem definiranog stava) o političkoj toleranciji.

Tabela 4.
 Obrazovanje i tolerancija fašista

Pitanja	% tolerantnih			
	Učenici	Studenti	Svi	C
1. zakonska zabrana političke stranke za fašiste	45	47	46	.02
2. zabrana prava na zaposlenje u javnim službama	68	61	65	.06
3. pravo policije na prisluškivanje telefona	68	62	65	.06
4. zabrana svih javnih aktivnosti	52	58	50	.02
6. zabrana tiskanja njihovih knjiga	61	61	61	.00
Prosjek (%)	57	56	57	
	N = 380	366		

Napomena: navedeni su postoci tolerantnih u odnosu na netolerantne učenike odnosno studente. Kolona C sadrži koeficijente kontingencije.

Napominjemo da su u ovoj tabeli prikazani postoci tolerantnih učenika u odnosu na netolerantne učenike, a tako isto i za studente. U koloni za sve ispitanike dan je međutim postotak tolerantnih učenika i studenata zajedno u odnosu na netolerantne. Podaci pokazuju da nema statistički značajne razlike između učenika i studenata u stavu tolerancije odnosno netolerancije prema fašistima, tj. u pozitivnim ili negativnim stavovima prema ovoj društvenoj grupi. U prosjeku (mada ovdje prosjeke treba uzeti kao procjene) gotovo je jednako tolerantnih učenika u odnosu na netolerantne učenike koliko i tolerantnih studenata u odnosu na netolerantne. Podaci u koloni C pokazuju da nema statistički značajne razlike u toleranciji fašista kod učenika u odnosu na studente. To je svakako zanimljiv podatak, a njegovo objašnjenje možda će biti moguće tek nakon što vidimo strukturu tolerancije učenika i studenata prema komunistima i "jugoslavenima".

Podaci u tabeli 5. pokazuju da u prosjeku (prosjeke ovdje treba uzimati oprezno, tj. kao apstraktne procjene) ima oko 12 posto više studenata tolerantnih u odnosu na netolerantne učenike, nego tolerantnih učenika. Dakle, značajno je više tolerantnih studenata nego tolerantnih učenika u odnosu na netolerantne učenike odnosno studente. Studenti su svakako tolerantniji od učenika na svakoj pojedinoj mjeri i u prosjeku. Postotak tolerantnih učenika u odnosu na netolerantne ostao je isti kao i u toleranciji fašista, dok je postotak tolerantnih studenata u odnosu na netolerantne studente ovdje porastao značajno kad se usporedi njihova tolerancija komunista prema toleranciji fašista. Studenti, dakle, pokazuju veću toleranciju komunista nego što to čine učenici, ali su i značajno tolerantniji prema komunistima nego prema fašistima. Otkuda takav porast tolerancije kod studenata prema komunistima? Teško je reći, ali se može pretpostaviti da studenti opažaju komuniste kao manje opasne u našim uvjetima za demokraciju i građanske slobode u cjelini.

Tabela 5.
 Obrazovanje i tolerancija komunisti

Pitanja *	% tolerantnih			C
	Učenici	Studenti	Svi	
1.	52	68	60	.16 *
2.	66	76	71	.10 *
3.	68	73	71	.04
4.	54	73	64	.20 *
5.	46	58	52	.18 *
6.	57	68	62	.12 *
Prosjeak (%)				
N =	380	366	63	

*Napomena.: *sadržaj pitanja je isti kao i u tabeli 4. U koloni "učenici" i "studenti" navedeni su postoci tolerantnih u odnosu na netolerantne ispitanke. U koloni "svi" navedeni su postoci tolerantnih učenika i studenata zajedno u odnosu na netolerantne učenike i studente. Zvezdice uz koeficijente C kažu da su oni značajni uz 0.01.*

Tabela 6.
 Obrazovanje i tolerancija jugoslavena

Pitanja	% tolerantnih			C
	Učenici	Studenti	Svi	
1.	41	44	37	.13*
2.	52	58	55	.06
3.	55	60	57	.05
4.	38	57	47	.18*
5.	36	42	39	.05
6.	45	55	50	.10*
Prosjeak (%)				
N =	380	366	47	

Napomena: objašnjenje isto kao i u tabeli 5.

Dok je razlika između učenika i studenata u stavu tolerancije komunista bila statistički značajna na svim mjerama, osim na jednoj ("prisluškivanje telefona"), dotle je razlika među njima u stavu tolerancije prema fašistima bila minimalna i nesignifikativna na svih šest mjera, a prema jugoslavenima je statistički značajna samo na tri mjere ("zabrana njihove stranke", "zabrana svih javnih aktivnosti" i "zabrana tiskanja njihovih knjiga"). Samo na ove tri mjere studenti su bili tolerantniji od učenika. I u cjelini gledano, tolerancija prema "jugoslavenima" je najniža. Kod učenika je ispod demokratske većine (ispod 50%), dok kod studenata tek minimalno prelazi takvu većinu. U prosjeku su učenici i studenti u toleranciji "jugoslavena" za oko 4 posto ispod potrebne demokratske većine.

Može se, dakle, zaključiti da obrazovanje ima značajniju diferencirajuću ulogu među ispitanicima samo za stavove tolerancije komunista i djelomično "jugoslavena", ali ne i fašista, kao općenito nepopularnih grupa u društvu. Učenici i studenti zajedno u prosjeku su najtolerantniji prema komunistima, iako u tome značajno prednjače studenti. Prema "jugoslavenima" tolerancija je u prosjeku najniža - pada ispod demokratske većine, dok prema komunistima, pa čak i fašistima, značajno prelazi potrebnu demokratsku većinu. U cjelini gledano, kod naših učenika i studenata postoji relativno visok stupanj tolerancije općenito nepopularnih grupa u društvu (komunista, fašista i "jugoslavena"). To je znak da kod naše omladine postoji, ako stvar gledamo generalno, povoljna razina političke tolerancije za ostvarivanje demokratskih društvenih procesa, odnosno za ostvarivanje civilnih sloboda i građanskih političkih prava svih građana, bez obzira na njihovo političko opredjeljenje. Naravno, to ima pozitivno značenje pod uvjetom da ove općenito nepopularne grupe u društvu promatramo samo kao manjinske. No, problem je u tome što su mladi samo jedan značajan, ali ne i presudan segment političke strukture društva. Stoga bi slična ispitivanja valjalo provesti na populaciji građana u cjelini, kako bi se moglo prosuđivati o općoj klimi koja pogoduje ostvarivanju građanskih prava i političkih sloboda ljudi.

Odnose između obrazovanja i političke tolerancije testirali smo i analizom varijance indeksa (faktorskim putem definiranih stavova, koje smo prikazali u prve tri tabele) o političkoj toleranciji navedenih općenito nepopularnih grupa u društvu. To ćemo prikazati u sljedećoj tabeli.

Tabela 7.

Analiza varijance između obrazovanja i indeksa (faktora) o toleranciji fašista, komunista i "jugoslavena"

Obrazovanje	fašisti			komunisti		"jugoslaveni"	
	N	X	SD	X	SD	X	SD
Učenici	380	-.00	.97	-.17	1.00	-.13	.96
Studenati	366	.00	1.02	.18	.96	.13	1.01
F-omjer:	F=.05	p=.81		F=22.2	p=.00	F=13.5	p=.00

Podaci u tabeli 7. na jedan sintetički način pokazuju isto što i podaci u prethodne tri tabele (br. 4, 5 i 6). Napominjemo da su indeksi političke tolerancije ovdje zapravo faktorskim putem definirani stavovi tolerancije. To su sintetički iskazani stavovi (putem jedne dimenzije ili jednog faktora) tolerancije prema navedenim grupama. Faktorska analiza je pokazala da se pojedinačni stavovi na svih šest mjera tolerancije mogu odrediti kao jedan opći stav (tj. indeks). Analiza varijance za takve indekse tolerancije među učenicima i studentima pokazala je da nema statistički značajne razlike među njima u toleranciji fašista, jer su aritmetičke sredine (X) na samoj nuli, dok je razlika među njima statistički značajna u toleranciji "jugoslavena", a napose komunista. Učenici su značajno ispod prosjeka na aritmetičkim sredinama definiranih indeksa tolerancije komunista i "jugoslavena".

Ostaje da vidimo spolne razlike u toleranciji navedenih grupa. Ovdje ćemo deskriptivne podatke navesti samo za toleranciju fašista, jer samo prema ovoj grupi postoji statistički značajna razlika. Prema komunistima i "jugoslavenima" nema značajne razlike između muškaraca i žena u stavovima tolerancije. Tako je prosječna tolerancija komunista za muškarce 65%, a za žene 62 posto (zajedno su tolerantni 63%). Očito je, dakle, da postoji relativno visok stupanj tolerancije komunista kod oba spola. Prema "jugoslavenima" postoji niža razina tolerancije, jer su muškarci ovdje tolerantni u prosjeku samo 50 posto, a žene 45 posto (zajedno su u prosjeku tolerantni oko 47% na svih šest mjera tolerancije).

Tabela 8.

Spolovi i tolerancija fašista

Pitanja *	% tolerantnih			C
	muškarci	žene	svi	
1.	58	35	46	.22*
2.	76	55	65	.22*
3.	74	57	65	.17*
4.	65	46	55	.19*
5.	60	40	50	.19*
6.	69	54	61	.15*
Prosjek (%)	67	48	57	
N =	343	403		

Napomena: sadržaj pitanja isti kao i u prethodnim tabelama. Koeficijenti C (kontingencije) statistički su značajni na razini od 0.01.

Podaci u tabeli 8. pokazuju da su muškarci u prosjeku tolerantni 67 posto, a žene tek 48 posto na šest mjera tolerancije prema fašistima. Netolerantnih muškaraca je, dakle, svega 33 posto, a žena čak 52 posto. Dok muškarci ovdje dosežu gotovo potrebnu konsenzualnu većinu, žene nemaju ni tzv. demokratsku većinu tolerantnih prema fašistima. Zanimljivo je, međutim, konstatirati činjenicu

da obrazovanje i spol imaju gotovo potpuno obrnutu ulogu u odnosu na toleranciju (netoleranciju) općenito nepopularnih grupa u društvu. Naime, dok su spolne razlike u toleranciji fašista najjače i jedino statistički značajne u odnosu na nepopularne grupe, dotle su obrazovne razlike u toleranciji fašista nesignifikativne (nisu statistički značajne). Dok obrazovanje diferencira stav tolerancije prema komunistima i samo djelomično prema "jugoslavenima", spol ispitanika diferencira samo stav tolerancije prema fašistima. Dakle, ulogu koju obrazovanje ispitanika ima u toleranciji komunista, spol istu takvu ulogu ima u toleranciji fašista.

Zašto obrazovanje snažno diferencira stav tolerancije prema komunistima, a spol samo prema fašistima? To je zaista teško kazati iz navedenih podataka, ali je vrlo vjerojatno da žene opazaju fašiste (tu grupu i ideologiju) kao opasnije za slobodu države i građana, dok muškarci opazuju fašiste (iz nekih razloga) kao manje opasne. Visok iznos tolerancije kod jednih i drugih prema komunistima, iako nema među njima statistički značajne razlike prema ovoj grupi, govori o tome da se u našim uvjetima komunisti, bar što se mladih tiče, ne opazuju kao izvor grožnje za državu i slobode građana. Oba spola imaju najniži iznos tolerancije prema "jugoslavenima", ali ne i statistički značajnu razliku u tome iznosu. To znači da oba spola na nižoj razini tolerancije opazuju "jugoslavene" kao jači izvor grožnje prema hrvatskoj državi i slobodama ljudi. Ako se usporedi razina tolerancije žena prema "jugoslavenima" i prema fašistima, onda će se vidjeti da je to gotovo ista razina (u prosjeku od 45-48 posto), a to znači da žene obje grupe promatraju gotovo jednako značajnim izvorima opasnosti. U svakom slučaju, bilo bi zanimljivo proučavati ovaj fenomen uloge spolnih razlika u toleranciji dublje i opsežnije nego smo mi to ovdje uradili.

Razlike prema spolu prikazat ćemo i na bazi analize varijance indeksa (faktorskim putem definiranih stavova) o toleranciji nepopularnih grupa.

Tabela 9.

Analiza varijance između spolova i indeksa o toleranciji nepopularnih grupa

Spolovi	fašisti			komunisti		"jugoslaveni"	
	N	X	SD	X	SD	X	SD
Muškarci	343	.28	.95	.04	1.07	.07	1.04
Žene	403	-.23	.97	-.03	.98	-.06	.95
	F=53.8	p=.00		F=1.2	p=.06	F=3.2	p=.07

Analiza varijance za mjere o toleranciji koje su iskazane u obliku indeksa (tj. faktora) pokazuje da postoji statistički značajna razlika među spolovima samo za toleranciju fašista, a ne i za toleranciju komunista i "jugoslavena". Muškarci su znatno iznad prosjeka na indeksu tolerancije fašista ($\bar{X}=.28$), dok su žene na istom indeksu znatno ispod prosjeka ($\bar{X}=.23$). Moguće objašnjenje za navedene razlike dali smo prije.

Zaključci

Analiza tolerancije općenito nepopularnih grupa u društvu pokazala je da kod mladih u nas, bez obzira na razinu njihova obrazovanja (učenici ili studenti) i na spol, postoji relativno visok iznos tolerancije navedenih grupa (fašista, komunista i jugoslavena). U prosjeku, najviše je tolerantnih prema komunistima (oko 63%), zatim prema fašistima (57%) i najmanje prema "jugoslavenima" (oko 47%). Tolerancija komunista i "jugoslavena" u prosjeku značajno prelazi demokratsku većinu, dok samo tolerancija "jugoslavena" ne doseže takvu većinu. U odnosu na razinu tolerancije osobno neprihvaćenih (najmanje cijenjenih) grupa, kada je razina tolerancije u prosjeku iznosila oko 35%, tolerancija općenito nepopularnih grupa, a to znači i manjinskih grupa u društvu, znatno je rasprostranjenija među našim ispitanicima (učenicima srednje škole i studentima).

Obrazovanje ima značajnu diferencirajuću ulogu u razini tolerancije komunista, a spol u razini tolerancije fašista. Naime, studenti su tolerantniji prema komunistima nego učenici, a muškarci tolerantniji prema fašistima nego žene. Što je obrazovanje za toleranciju komunista to je spol za toleranciju fašista. Obrazovanje ima odgovarajuću ulogu i za stav tolerancije jugoslavena, dok spol za toleranciju "jugoslavena" nema nikakvu diferencirajuću ulogu.

Za teorijske i praktične svrhe važno je istraživati razinu tolerancije i prema osobno izabranim grupama kao najmanje cijenjenim (najmanje prihvatljivima) i prema općenito nepopularnim grupama u društvu, koje su prije svega i manjinske društvene grupe. Tako je, prema našem mišljenju, previše zaostren sukob između onih koji zagovaraju prvi tip istraživanja i onih koji su prakticirali drugi tip istraživanja (na primjer između Sullivana i Stouffera u SAD). Prvo istraživanje pruža "testove" o stvarnoj razini osobne (pojedinačne, individualne) političke tolerancije, a drugo daje informacije o distribuciji tolerancije među ispitanicima općenito. I jedan i drugi tip istraživanja ima teorijsku i praktičnu vrijednost. Prvi nas tip istraživanja informira o razini osobne tolerancije pojedinca u društvu, a drugi o distribuciji tolerancije u populaciji kao cjelini, kao i o distribuciji tolerancije prema manjinskim društvenim grupama.

Rezultati drugog tipa istraživanja važni su za procjene mogućih sukoba u društvu i napose za procjenu mogućnosti konstituiranja pluralističke demokratske organizacije društva. Ovo istraživanje pokazuje da među mladima (učenicima i studentima) u nas postoji dosta povoljna klima za uspostavljanje demokratske organizacije društva i za njegovo pluralističko organiziranje, te za poštovanje ljudskih prava i civilnih sloboda. Politički odgoj i obrazovanje, tj. odgoj za demokraciju na svim razinama školovanja, ako se dobro koncipira i organizira, pretpostavljamo da bi tome još više pridonio. Mi smo, međutim, u tom pogledu na samome početku.

O ovim rezultatima može se, međutim, razmišljati dvojako. S jedne strane, dakle, možemo biti zadovoljni razinom političke tolerancije kod naše omladine prema nepopularnim grupama u društvu, ali s druge strane o tome se može razmišljati i kritički. Možemo se pitati što znači visoko rasprostranjena tolerancija prema fašistima? *Bez tolerancije nema demokracije, a istodobno toleriranje fašista znači (ili može značiti) i toleriranje mogućnosti destrukcije same demokracije i slobode.* O tome složenom pitanju ovdje se možemo samo složiti s nekim analizama L. Bollingera (1986.) u kojima se tvrdi da mi bez tolerancije ne možemo stvarati ni održavati određene društvene vrednote. Tolerancijom mi stvaramo vrijednosti zajednice, definiramo i afirmiramo odanost i povjerenje u ove vrijednosti.⁶

⁶ L. Bollinger, *The Tolerant Society*, Clarendon Press, Oxford, 1986., str. 158.

Ovakav visok postotak tolerancije može se pak objasniti jedino činjenicom da su naši ispitanici ove općenito nepopularne grupe u društvu opažali samo kao manjinske, uz napomenu da u nas fašisti nisu sociološki gledano niti bili, bar što se tiče iskustva mlade generacije, prepoznatljivi kao posebna politička grupa (stranka ili nešto slično). U svakom slučaju i ovi rezultati pokazuju da politička tolerancija nosi u sebi i sa sobom određeni teret konflikta vrijednosti. Upravo je u tome sadržan i jedan od bitnih razloga za široko koncipiranje i instaliranje odgoja i obrazovanja za demokraciju na svim razinama školskog sustava i u svim tipovima škola i obrazovnih programa.

Vladimir Vujčić

POLITICAL TOLERANCE OF UNPOPULAR GROUPS IN CROATIA

Summary

Tolerance is among the most crucial social and political values in the theory of liberal virtues. There are two basic ways of exploring political tolerance. One is investigating tolerance of the generally unpopular groups in the society (see S. Stouffer, 1955) and the other of the personally objectionable (least respected) groups (see J. Sullivan, 1979). We have attempted to look into the tolerance of generally unpopular groups - fascists, communists and "Yugoslavs". The results of the poll showed that among young Croats (secondary-school students and university students) there is a high level of tolerance of communists and fascists (generally unpopular groups), since the percentage is higher than the so called democratic majority (50% or more), while the percentage of tolerance for "Yugoslavs" is somewhat lower and is below the said democratic majority. It is worth noting that the tolerance of the same groups was lower when the poll participants themselves chose these groups as personally objectionable (i.e. least respected) ones. Education (regarding the tolerance of communists) and sex (regarding the tolerance of fascists) proved to have had a significant influence on the results of the poll.